

Günəl İlqar qızı Məmmədova

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin

Pedaqoji psixologiya kafedrasının müəllimi

<https://orcid.org/0009-0006-5941-7611>

[https://doi.org/10.69682/azrt.2024.91\(1\).208-211](https://doi.org/10.69682/azrt.2024.91(1).208-211)

YENİYETMƏLƏRİN DEVIANT DAVRANIŞLARI PSIXOLOJİ PROBLEM KİMİ

Гюнель Ильгар гызы Мамедова

преподаватель кафедры Педагогической психологии

Азербайджанского Государственного

Педагогического Университета

ДЕВИАНТНОЕ ПОВЕДЕНИЕ ПОДРОСТКОВ КАК ПСИХОЛОГИЧЕСКАЯ ПРОБЛЕМА

Gunel Ilgar Mammadova

lecturer at the department of Educational psychology of the

Azerbaijan State Pedagogical University

DEVIANT BEHAVIOR IN ADOLESCENTS AS A PSYCHOLOGICAL PROBLEM

Xülasə. Elmi məqalədə yeniyetmələrin deviant davranışı psixoloji problem kimi səciyyələndirilir. Deviant davranışa səbəb olan amillər və səbəblər ardıcılıqla araşdırılmış, problemə müxtəlif tədqiqatçıların müxtəlif yanaşmaları öyrənilmişdir. Məqalədə bildirilir ki, yeniyetmələrin deviant davranışı sosial normalarla müəyyən edilir. Həmçinin müxtəlif qruplara daxil olan deviant davranışlı yeniyetmələrin psixoloji xüsusiyyətləri araşdırılıb.

Açar sözlər: *deviant davranış, özünüqiymətləndirmə, özünüdərək, sosial normalar, affektiv hisslər*

Резюме. В научной статье девиантное поведение подростков характеризуется как психологическая проблема. Последовательно исследовались факторы и причины, вызывающие девиантное поведение, изучались разные подходы многих исследователей к проблеме. В статье утверждается, что девиантное поведение подростков детерминировано социальными нормами. Исследованы психологические особенности подростков с девиантным поведением, включенных в разные группы.

Ключевые слова: *девиантное поведение, самооценивание, самосознание, социальные нормы, аффективные чувства*

Summary. In the scientific article, the deviant behavior of teenagers is characterized as a psychological problem. Factors and reasons causing deviant behavior were investigated in sequence, different approaches of different researchers to the problem were studied. The article states that the deviant behavior of teenagers is determined by social norms. The psychological characteristics of adolescents with deviant behavior included in different groups were investigated.

Keywords: *deviant behavior, self-esteem, self-awareness, social norms, affective experiences*

Son illərdə narahatedici simptom antisosial, konflikt və aqressiv davranışlarda, dağıdıcı və özünü məhv edən hərəkətlərdə, öyrənməyə marağın olmamasında, asılılıq meyllərində özünü göstərən deviant davranışı olan yeniyetmələrin sayının artmasıdır. Alimlər normadan kənar çıxan davranışı deviant davranış adlandırırlar.

O, özündə yazılı və ya şifahi normalara uyğun olmayan istənilən hərəkətləri birləşdirir.

Deviant (lat.deviatio-kənara çıxma) davranış dedikdə aşağıda qeyd olunanlar nəzərdə tutulur:

1) insanın rəsmi qaydada müəyyən edilmiş və ya konkret cəmiyyətdə faktiki olaraq qə-

bul olunmuş normalara (standartlara, şablonlara) uyğun olmayan hərəkəti;

2) rəsmi qaydada müəyyən edilmiş və ya konkret cəmiyyətdə faktiki olaraq qəbul olunmuş normalara (standartlara, şablonlara) uyğun olmayan insan fəaliyyətinin kütləvi formalarında ifadə olunmuş sosial hadisə.

Deviant davranış problemləri bir çox elm adamları tərəfindən nəzərdən keçirilmişdir. E.İ. Xolostova deviant davranışı cəmiyyətin və ya sosial qrupun dəyərlərindən, normalarından, münasibətlərindən və gözləntilərindən yayınan davranış kimi xarakterizə edir. V.V. Kovalev isə deviant davranışı müəyyən cəmiyyətin əxlaq normalarından kənara çıxan davranış hesab edir. Y.İ. Qilinskiy deviant davranış dedikdə, cəmiyyətdə rəsmi olaraq müəyyən edilmiş və ya faktiki olaraq müvafiq normalara uyğun gəlməyən insan hərəkəti kimi başa düşür. Deviant davranışı cəmiyyətdə qəbul edilmiş norma və qaydalarından kənara çıxan davranış kimi şərh etmək olar. Yeniyyətlərin deviant davranışının mahiyyətini başa düşməyimizdə uşağın inkişafında davranış vasitəsilə özünü göstərən təhrifin baş verməsi əsasdır.

İnkişaf – təbii dəyişmə, bir vəziyyətdən digərinə, daha mükəmmələ, daha doğrusu köhnədən yeni keyfiyyət vəziyyətinə, sadədən mürəkkəbə, aşağıdan yuxarıya keçid prosesidir. İnsan inkişafının böhran dövrü kimi yeniyyətməlik yaş mərhələsi sosiallaşma prosesini çətinləşdirən bir sıra hallarla xarakterizə olunur. Yeniyyətməlik dövrünün sərhədləri kifayət qədər şərtdir. Bu yaş dövrünün yaş həddinin müəyyən edilməsində müxtəlif tədqiqatçılar arasında fikir ayrılıqları vardır. T.D. Molodtsova hesab edir ki, yeniyyətməlik 10-14 yaşla məhdudlaşır [2].

Yeniyyətlərin deviant davranışı sosial normalarla müəyyən edilir. Sosial normalar insanların və sosial qrupların prosesləri və həyat şəraiti üçün cəmiyyətin tələblərinin kəmiyyət və keyfiyyət xüsusiyyətləridir, habelə komandalar və fərdlər arasında ədalətli münasibətlərin təşkili üçün effektiv mexanizmdir. Onlar müvafiq vəziyyətdə hər bir fərdin və ya insan cəmiyyətinin sosial davranışını istiqamətləndirmək, cəmiyyət tərəfindən onların davranışına nəzarət etmək vasitəsi kimi xidmət edir. Sosial normalar göstəriş və qiymətləndirici aspektlərin vəhdəti, sosial qiymətləndirmə və nəzarət vasitələrinin

mövcudluğu, müəyyən sosial sanksiyaların olması, ifadənin xarici forması kimi xarakterizə olunur [3].

Yeniyyətlərdə başqaları ilə ünsiyyətdə problemlə olan bir xarakter xüsusiyyəti var, əksər hallarda mənfi olur. Məsələn, o, açıq şəkildə müəllimlərə və valideynlərə qarşı kobud davranma bilər, ev tapşırığını yerinə yetirməkdən imtina edə bilər, böyüklərin yardım xahişlərinə məhəl qoymur və s. Bunun bir neçə səbəbi ola bilər: mürəkkəb məktəb proqramı, yeniyyətməlik dövründəki çətinliklər, yetkinliyin təsiri.

Onlara şəxsi problemləri və ya ailədəki problemlər səbəbindən yaşanan stressi də əlavə etsək, o zaman biz hamıdan və hər kəsdən qisas almağa hazır olan ən həqiqi deviant alırıq. Elə olur ki, uşağın etirazı aktiv yox, passiv formada baş verir. Bu davranış reaksiyası depressiya adlanır və azyaşlılar bunu böyüklərdən diqqətlə gizlədirlər. Bu, uşaqların özlərinə aid etdikləri xəyalı fiziki qüsurlar səbəbindən inkişaf edə bilər. Həmçinin, yeniyyətmə mühüm və ya faciəli hadisələrə görə əsassız olaraq məsuliyyəti öz üzərinə götürdüyü zaman sözdə ola bilər. Bu həm də deviant davranışdır. Nümunələrə aşağıdakıları aid etmək olar: sevilən birinin itkisindən, ev heyvanının ölümündən və ya ən yaxşı dostun ciddi xəstəliyindən sonra günahkarlıq hissi.

Cəmiyyətdə sosial problemlər deviant yeniyyətlər arasında özünüqiymətləndirmənin düzgün olmaması səbəbindən yaranır. Özünüqiymətləndirmə özünü- dərkə yanaşı, özünü fəaliyyət və ünsiyyət subyektini kimi təsəvvür etmək yeniyyətməlik yaş dövrünün mühüm tərbiyəsidir. Funksional özünüdərk üç aspektin vəhdətini təmsil edir: özünüdərkətmə, özünə emosional-dəyər münasibəti və özünüdərkətmə. Yeniyyətmənin özü haqqında fikirləri şəxsiyyətin müxtəlif aspektlərinin qiymətləndirilməsi əsasında formalaşır, buna görə də, ümumi özünüqiymətləndirmə bir çox xüsusiyyətlərdən: insanın müxtəlif fəaliyyət növlərində mənəvi keyfiyyətlərin, qabiliyyət və imkanların, xarici görünüşündən və kollektivdə mövqeyin qiymətləndirilməsindən ibarətdir.

Deviant davranışlı yeniyyətlərin əksəriyyətində qeyri-adekvat özünüqiymətləndirmə təzahür edir. Məlumdur ki, yeniyyətməlik yaş dövrünün aparıcı tələbat həmyaşlıları ilə ünsiyyətə olan ehtiyacdır. Ona görə də, bir qrup həmyaşı

dının yeniyetmədən imtina etməsi onun üçün əsl faciəyə çevrilir. Bu yeniyetmədə özünüqiymətləndirmənin aşağı düşməsinə, həmçinin onun müxtəlif komplekslərinə səbəb ola bilər. Yeniyetmə idmana ciddi yanaşmadığı təqdirdə uğursuzluqlardan narahat olmaya bilər. Nəticə etibarilə bu uğursuzluqlar onun özünüqiymətləndirməsinin adekvatlıq səviyyəsinə əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərə bilməz.

Deviant davranışı olan yeniyetmələrdə, bir qayda olaraq, əlverişsiz tərbiyə şəraiti nəticəsində qeyri-adekvatlıq, qorxaqlıq, inamsızlıq, kollektivdəki mövqelərindən narazılığa səbəb olan aşağı əhəmiyyətli özünüqiymətləndirmə inkişaf edir. Qeyri-adekvat təəssüratlar mənfi keyfiyyətlərin formalaşmasına kömək edir. Şəxsiyyət və qabiliyyətlərinin mənfi qiymətləndirilməsinin qarşısını almaq üçün yalan danışmağa, uğunlaşmağa başlayırlar.

Sosial problemlər açıq şəkildə aqressiv davranışı və affektiv hissləri olan yeniyetmələrdə də yaranır. Son zamanlar cəmiyyətin insanın şəxsiyyətinə olan tələblərinin dəyişməsi ilə əlaqədar olaraq aparılan profilaktikada əsas diqqət passiv uşaqlara yönəlmişdir. Yeniyetmənin tutduğu passiv mövqe onun çatışmazlıqlarına qarşı passiv münasibətə gətirib çıxarır. Bu münasibət həm yeniyetmənin özü, həm də ətrafındakılar üçün mənfi nəticələr verir.

Beləliklə, məsələn, yeniyetmələr çatışmazlıqlarını dərk etməyi dayandırır, onları düzəltməyə çalışmır, qabiliyyətlərini qiymətləndirməkdə reallıq hissini itirir və davranışını təhlil etməkdə və uğursuzluqlarının əsl səbəblərini müəyyənləşdirməkdə çətinlik çəkirlər. Yeniyetmələrdə deviant davranışın səbəbləri və təzahürlərinin öyrənilməsinə həsr olunmuş tədqiqatlar maraq doğurur.

Yeniyetməlik, insan inkişafının böhran dövrü kimi normal olaraq sosiallaşma prosesini çətinləşdirən bir sıra hallarla xarakterizə olunur. Ona görə də, deviant davranışda o əlavə faktor kimi irəli sürülür. Deviant davranışın səbəblərini öyrənərkən sosial qanunların təsir mexanizmini öyrənmək lazımdır. Q.A. Avanesova və A.İ. Dolqovanın fikrincə, deviantlıq sosial hadisə kimi real, konkret, mövcud sosial orqanizmin həyat fəaliyyəti ilə sıx bağlıdır, iqtisadi və sosial-siyasi prosesləri əks etdirir. Bu mövqe deviant davranışın səbəblərini izah etmək üçün so-

sioloji yanaşmanı əks etdirir, buna görə də davranışdakı kənar çıxmalar insanların mövcudluğunun sosial şəraitindən birbaşa asılıdır. Sosial-psixoloji nəzəriyyə deviant davranışa səbəb olan amilləri müəyyən edir:

– mədəniyyət dəyərləri ilə cəmiyyətdə mövcud olan sosial quruluş arasındakı ziddiyyət;

– cəmiyyətdə dominant olan mədəniyyət və müxtəlif submədəniyyətlər arasında ziddiyyətlərin dərinləşməsi;

– fərdin sosial statusu ilə onun gözləntiləri arasındakı ziddiyyət;

– cəmiyyətdə fərdin mövcud olan dəyər-normativ tənzimləmədən uzaqlaşdırılması; –insanın mənəvi dəyərlərini itirilməsi [4].

Təcrübə göstərir ki, eyni davranışın xarici və daxili tərəfləri üst-üstə düşməyə bilər. Xarici davranışın arxasında insanın mənfi təbiəti gizlənmə bilər. Əksinə, yeniyetmələr arasında çox tez-tez müşahidə olunan xarici cəsarət və açıq-aydın azgınlığın arxasında orijinal görünmək, həyatın bütün tərəflərini – həm pis, həm də yaxşı bilən bir insan kimi görünmək istəyi dayanır. Əgər şəxsiyyətin adi mənəvi islah tədbirləri kifayət edərsə, yeniyetmənin yenidən tərbiyə olunmasına yönəlmiş psixoloji iş aparılır. Bioloji komponentə insanın genetik əsasları, metabolik proseslərin və ali sinir fəaliyyətinin xüsusiyyətləri, somatik patologiyalar və s. daxildir. Bu mövqedən çıxış edən tədqiqatçı N. Vayzman müvafiq kontingentin növbəti qruplarını müəyyən etmişdir:

Birinci qrupa fiziki və cinsi inkişafda yaşıdlarından geri qalan, əqli cəhətdən qeyri-sabit yeniyetmələr aiddir. Belə yeniyetmələr məsuliyyətsizdir, maraqları qeyri-sabitdir, emosiyaları səthidir və s.

İkinci qrupa cinsi inkişafı sürətli olan yüksək affektivlik, həyəcanlılıq və aqressivlik nümayiş etdirən yeniyetmələr aid edilir. Belə yeniyetmələr valideynlərin və ya müəllimlərin hər hansı qadağasına şiddətlə reaksiya verirlər.

Üçüncü qrupa seksuallıq, avaraçılıq, narкотik istifadə edən deviant davranışlı yeniyetmələr daxildir. Belə yeniyetmələr hirsli, qəddar, aqressiv, əsəbi olurlar. Çox vaxt onlar valideynlərin antisosial həyat tərzi sürdüyü, münafiqliyin daimi olduğu ailələrdən gəlirlər.

Beləliklə, deviant davranış cəmiyyətdə qəbul edilmiş hüquqi, əxlaqi və estetik normalardan kənar çıxan, psixi proseslərin tarazlığının

pozulması, adaptasiyanın pozulması, özünüak-tuallaşdırma prosesinin pozulması şəklində təzahür edən hərəkətlər sistemi kimi başa düşülməlidir. Bir sözlə, öz davranışına mənəvi nəzarətdən yayınma formasıdır. Sonradan o yeniyyətlərdə sosial problemlərə və deviant davranışın inkişafına səbəb ola bilər. Əhali arasında deviant davranışın təzahürünün qarşısını almaq və ya heç olmasa azaltmaq üçün xüsusi siyasət həyata keçirilməlidir: əlil vətəndaşları (məktəb və ali məktəblərin tələbələri, pensiyaçılar, bütün dərəcəli əlillər) maddi resurslarla təmin etmək; yeniyyətlərin şəxsiyyətinin düzgün formalaşmasına və özünü həyata keçirməsinə yönəlmiş asudə vaxt proqramını təşkil etmək; sağlam həyat tərzinin (sağlam həyat tərzinin) təbliğini və alkoqolizmin, narkomanianın təhlükələri haqqında mühazirələr oxumağı ictimai həyata fəal şəkildə daxil etmək. Ancaq cəmiyyətin bütün təbəqələri üçün aparılan sosial iş və onlara fəal təsir göstə-

rən yalnız profilaktika istənilən nəticəni verə və deviant davranışların baş verməsini azalda bilər.

Problemə aktuallığı. Müasir dünyada deviant davranış problemi xüsusilə kəskinləşib. İqtisadi bərabərsizlik, kütləvi qloballaşma, informasiyaya sərbəst çıxış, demokratiyanın inkişafı və sosial hadisələr çox vaxt yeniyyətlərdə mənfi reaksiyalara, yəni deviant davranışa səbəb olur. Məqalədə qeyd edilir ki, deviant davranış dedikdə, cinayət məsuliyyətinə gətirib çıxarmayan səpmələr nəzərdə tutulur.

Problemə elmi yeniliyi. Elmi məqalədə deviant davranışa səbəb olan amillər, problemə alim tədqiqatçılar tərəfindən müxtəlif yanaşmalar ardıcılıqla açıqlanmışdır. Müxtəlif qruplara daxil olan deviant davranışlı yeniyyətlərin psixoloji xüsusiyyətləri araşdırılmışdır.

Problemə praktiki əhəmiyyəti və tətbiqi. Məqalədən ali və orta ixtisas məktəblərinin müəllimləri, tələbələr, magistrantlar və doktorantlar faydalana bilərlər. Alınan nəticələr gənclərin təlim-idraki fəaliyyətində passivliyin təzahürünün aradan qaldırılmasında faydalı ola bilər.

Ədəbiyyat:

1. Беличева, С.А. Характеристика современного состояния проблем девиантного поведения несовершеннолетних и пути их решения / С. А. Беличева. – М.: Закон и правопорядок, – 2009. – 59 с.
2. Клейберг, Ю.А. Психология девиантного поведения: учеб. пособие / Ю. А. Клейберг. – М.: Сфера, – 2011. – 60 с.
3. Девиантное поведение детей и подростков. Проблемы и пути их решения. / под ред. В.А. Никитина. – М.: Центр, – 2010. – 118 с.
4. Иванов, В.Н. Девиантное поведение: причины и масштабы / В. Н. Иванов // Социально-политический журнал. – 2008. – №2. – С. 118 – 123.
5. Ланцова, Л.А., Шурупова М.Ф. Социологическая теория девиантного поведения / Л.А. Ланцова, М.Ф. Шурупова // Социально-политический журнал. – 2010. – № 4. – с. 24 – 26.

E-mail: gunel1505 @gmail.com

Rəyçilər: *psix.ü.fəl.dok., dos. M.C. İsmayılova,*
psix.ü.fəl.dok., dos. N.T. Rzayeva

Redaksiyaya daxil olub: 25.01.2024.